

## **УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 Р. В ОЦІНЦІ СУЧASНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ (90-ТИ РОКИ)**

Українсько-російський договір 1654 р. в силу об'єктивних (стан наявних джерел) та суб'єктивних (ідеологічна чи політична заангажованість) причин належить до затемнених сторінок української історії. Наукову оцінку цьому важливому правовому акту давало досить багато істориків, починаючи ще з XIX ст. Особливо плідні студії припадають на другу половину XIX- першу третину ХХ ст. Саме в цей час з'явились грунтовні дослідження М.Грушевського, Д.Дорошенка, М.Дьяконова, Г.Карпова, М.Коркунова, В.Липинського, Б.Нольде, І.Розенфельда, П.Шарфана, А.Яковліва та ряду інших істориків. Характерна ознака цих досліджень — максимальне опертя на джерела, які слугували альфою і омегою для теоретичних висновків учених. З-під пера цих дослідників постали різноманітні теорії, що трактували українсько-російський договір як: персональну унію (В.Сергієвич), реальну унію (М.Дьяконов), інкорпорацію (І.Розенфельд), автономію (А.Яковлів, О.Оглоблин), васальну залежність (Н.Коркунов, М.Грушевський, М.Слабченко, Л.Окіншевич), військовий союз (В.Липинський, частково М.Грушевський).

З 30-х років ХХ ст. в Радянській Україні дослідження комплексу питань, пов'язаних з Визвольною війною взагалі та договором 1654 р. зокрема, було поставлене на “міцні” класові рейки і цей акт почали розглядати як “союз українських та російських феодалів”. Коментарі тут, очевидно, зайді.

З другої половини 30-х рр. у радянській історіографії утверджується теза так званого “меншого зла”, за якою приєднання України до Росії в 1654 р. визнавалось меншим злом у порівнянні з небезпекою “поглинення”, як тоді писали, України Польщею або Туреччиною.

Вершиною історико-партийних потуг була постанова ЦК КПРС “Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954)”. За влучним висловом О.Апанович, після виходу цієї постанови для істориків<sup>1</sup>... склалася обстановка, яка нагадувала казарменні, а скоріше табірні умови: “крок у бік — стріляю без попередження”.

<sup>1</sup> Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. К., 1994, с. 82.

З цього часу активно впроваджувалася теза про “возз’єднання” українського та російського народів. Хмельниччина (сам термін не вживався) подавалася як цілеспрямований рух до “возз’єднання”.

У 1966 р. М.Брайчевським була підготовлена стаття “Приєднання чи возз’єднання?”, в якій історик піддав нищівній критиці перекручування та замовчування суті договору 1654 р. та й всієї війни середини XVII ст. (в той час стаття так і не була опублікована в Україні і побачила світ за кордоном). Із убивчою іронією вчений писав: “...Історія України дістала дуже своєрідну інтерпретацію. Виходило, що протягом багатьох століть український народ боровся головним чином... проти власної національної незалежності. Що незалежне існування було величезним злом для нашого народу. І що, отже, всі ті, хто кликав його на боротьбу за національну незалежність, були найлютишими ворогами українського народу...”<sup>2</sup>

І хоча впродовж 50-80 років з’явились ряд поважних досліджень з історії Хмельниччини,<sup>3</sup> все ж через зазначені причини автори не змогли об’єктивно розкрити суть і наслідки договору 1654 р для України.

Така можливість з’явилася нарешті на початку 90-х років. Значним проривом у цьому питанні була публікація згадуваної статті М.Брайчевського та розвідки П.Федоренка “Тріумф і катастрофа”.<sup>4</sup> Дані публікації, хоча і не були в строгому розумінні науково-академічними (скоріше науково-популярними з відблиском публіцистичності), все ж можна охарактеризувати як роботи, про які прийнято писати — “до постановки проблеми”. Вільно чи невільно вони знімали табу з цього важливого питання.

<sup>2</sup> Брайчевський М. Приєднання чи возз’єднання? // Україна. 1991, № 16, с. 34.

<sup>3</sup> Кріп’якевич І.П. Богдан Хмельницький. К., 1954 (друге вид.Львів, 1990); Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв’язки України з Росією в середині XVII ст. К., 1959; Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. К., 1962; Мыцык Ю.А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. Днепропетровск, 1983 Його ж Источники по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. Автореферат дисертации... д-ра ист. наук. К., 1988; Кучернюк М.Ф. Джерела про російсько-українські політичні зв’язки в роки Визвольної війни українського народу (1648-1654). Львів, 1980.

<sup>4</sup> Брайчевський М.Приєднання чи возз’єднання? // Культура і життя. 1990, 1 липня, 8 липня. Передруковано у журналі: Україна. 1991, № 16-17; Федоренко П. Тріумф і катастрофа: Оцінка досягнень і поразки революції Богдана Хмельницького // Культура і життя. 1990, 19 серпня.

Вже наступного 1991 року побачила світ стаття Ю. Мицика “Полин-корінь”, яка була присвячена характеристиці “Березневих статей” та з’ясуванню важливого питання — терміну дії українсько-російського договору. Проаналізувавши умови договору, дослідник прийшов до висновку, що “...Українська держава, згідно з умовами договору з Росією 1654 року, зберігала свій суверенітет, відбулося об’єднання двох держав (Росії і України) у своєрідну конфедерацію”.<sup>5</sup> Отже, була висловлена нова (зазначу — в дусі часу) думка про конфедеративний характер договору. Автор статті цілком слушно звернув увагу на те, що рішення Переяславської Ради були далеко не однозначно сприйняті тогочасним українським суспільством (не присягало ряд полків, відмовилось від присяги духовенство, зовсім до уваги не бралось селянство, під значним тиском присягало міщанство, особняком залишалась Запорозька Січ і т.д. і т.п.).

Підсумовуючи свої роздуми з цього питання, Ю.Мицик все ж назагал позитивно оцінює сам договір, який за його словами, в тих умовах був обопільно вигідним і Україні, і Росії.

Ряд робіт з теми, що нас цікавить, починаючи з 1991 р. опублікували В.Степанков та В.Смолій. Деякі з цих праць написані вченими у співавторстві, деякі — кожним зосібна.

У статті “Українська козацька держава” В.Смолій відзначає, що “...Україна ввійшла до складу Росії на правах якнайширшої автономії”.<sup>6</sup> Що ж до оцінки самого договору, то тут дослідник явно суперечить сам собі, бо в одному місці зазначає — “...орієнтація на Російську державу могла забезпечити, на думку гетьмана, безповоротність змін, що відбулися в той час на Україні...”, а в іншому, відповідаючи на питання, яке сам же ставить — “ Чи мала Українська держава після 1654 р. перспективи для свого розвитку?”, — зазначає: “Відповідь може бути однозначною — ні, не могла”.<sup>7</sup>

Більшу увагу характеристиці договору приділив В.Степанков у статті “Богдан Хмельницький і проблеми державності України”, що вийшла того ж 1991 року. Автор спеціально акцентує увагу на важливості об’єктивного висвітлення договору 1654 р., при цьому висловлюючи ряд міркувань з цього питання. Укладення договору дослідник вважає необхідністю; заперечує “всенародність”

<sup>5</sup> Мицик Ю. Полин-Корінь. Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року? // Старожитності. 1991, ч. 1, с. 10-11.

<sup>6</sup> Смолій В.А. Українська козацька держава //Український історичний журнал. 1991, № 4, с. 10.

<sup>7</sup> Там само, с. 10-11.

Переяславської ради (відсутні представники Белзького, Волинського, Подільського і Руського воєводств, на раді не були представлені міщани, селяни, духовенство); категорично спростовує тезу “возз’єднання”, вказуючи на її ідеологічно-політичний зміст. Вчений доводить, що акт 1654 р. потрібно розуміти саме як договір, згідно з яким “...незважаючи на визнання верховенства корони Романових, Українська держава ввійшла до складу Росії, не стільки на принципах протекторату, скільки конфедерації”.<sup>8</sup>

Близькі до цього формулювання зустрінемо у книзі В.Степанкова “Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654)”, яка побачила світ того ж 1991 року. Оцінюючи договір, автор зазначає: “...Аналіз “статтей” Б.Хмельницького дає підстави стверджувати, що він добивався збереження за козацькою Україною в складі Росії прав незалежної держави зі своїм урядом, притаманними їй політично-правовою системою, соціальною структурою суспільства, армією, територіально-адміністративним поділом тощо. Це було щось більше, ніж просто автономія чи навіть протекторат”.

Таким чином автор бачить конфедерацію “Російської і Української держав під скіпетром Романових”. Теза про конфедеративну суть договору 1654 р. обґрунтovується В.Степанковим у його докторській дисертаційній роботі. Значення договору, на думку дослідника, полягало у наступному: “Він засвідчував відокремлення України від Речі Посполитої; служив правовим визнанням недоторканості існуючої в Україні системи соціально-економічних відносин; дозволяв у союзі з Москвою виграти розпочату війну та об’єднати всі етнічно-українські землі; був для подальших поколінь аргументом, і доказом української незалежності”.<sup>10</sup>

Аналогічні твердження викладені В Степанковим та В.Смолієм у їх спільних працях.<sup>11</sup> Позитивно оцінюючи договір 1654 р., авто-

<sup>8</sup> Степанков В.С. Богдан Хмельницький і проблеми державності України // УІЖ. 1991, № 1, с. 133-134.

<sup>9</sup> Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування української держави (1648-1654). Львів, 1991, с. 138.

<sup>10</sup> Степанков В.С. Українська держава у середині XVII ст.: проблеми становлення й боротьба за незалежність (1648-1654 роки). Автореферат дисертації... доктора історичних наук. К., 1993, с. 54.

<sup>11</sup> Смолій В.А., Степанков В.С. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. К., 1992; Їх же. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: проблема державотворення. К., 1993; Їх же. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. К., 1993; Їх же. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. К., 1994.

ри зазначають, що в подальшому “інтереси централізованої монархії, яка еволюціонувала до абсолютизму, та української республіки з її демократичними інститутами й особливостями соціально-економічних відносин... були часто діаметрально протилежними, що й породжувало боротьбу між ними”.<sup>12</sup> Зважаючи на те, що переговори по укладенню договору велись у Переяславі та Москві дослідники пропонують називати його Переяславсько-Московським договором.<sup>13</sup> З’явився і новий нюанс — твердження, що договір не розв’язав основного завдання війни — створення незалежної української держави, а тому, вважають автори, “нема серйозних аргументів вважати його укладення завершальним актом Визвольної війни”.<sup>14</sup>

Не можна обминути увагою публікацію О.Гуржія, присвячену особливостям українсько-російських взаємовідносин у середині XVII ст. Ряд тверджень автора є явною даниною минулим стереотипам. Так, читаємо, що “прибічники гетьмана справедливо вбачали в ньому (союзі з Москвою — А.З) порятунок від поневолення шляхетською Польщею і султанською Туреччиною, довго очікуване законодавче закріплення економічних, політичних і культурних взаємовідносин між українцями та росіянами; а також розраховували на сприяння в справі зміцнення спільних сил у боротьбі за етнічну незалежність у майбутньому”.<sup>15</sup>

У березні 1994 р. в Інституті історії України НАН України був проведений науково-теоретичний семінар “Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків”. В опублікованих матеріалах узагальнено та систематизовано висловлені раніше думки та твердження істориків. Симптоматично слід вважати слова одного із учасників семінару: “Відсутність фахових знань не дозволяє детально зупинятися на аналізі існуючих правових концепцій чи пропонувати власні конструкції”.<sup>16</sup>

<sup>12</sup> Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. К., с. 365.

<sup>13</sup> Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. с. 30.

<sup>14</sup>. Там же, с. 31.

<sup>15</sup> Гуржій О.І. Про особливості українсько-російських взаємовідносин в середині XVII ст.(1648-1654) // УІЖ. 1992, № 10-11, с. 13.

<sup>16</sup> Горобець В.М. Переяславсько-московський договір 1654 р.: причини і наслідки, історіографічні традиції та історичні реалії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). К., 1995, с. 23; Автор скильний оцінювати договір 1654 р.

У 1994 р. побачила світло науково-популярна робота О.Апанович, присвячена договору 1654 р. Позитивним є вже те, що ця праця вийшла окремою книжкою і у ній досить грунтовно узагальнений матеріал, що стосується цього договору. Авторка, слідом за рядом істориків минулого, доводить, що, хоча умови договору і були викладені у формі “чолобитної”, все ж за своєю суттю є договором поміж Україною та Росією. Саму угоду дослідниця схильна кваліфікувати як протекторат.<sup>17</sup> У роботі досить повно описаний перебіг укладання договору, визначено його державно-політичний характер, прослідкована доля оригіналів та висвітлені подальші його наслідки.

Відрядним є той факт, що з нових позицій написаний параграф про українсько-російський договір 1654 р. у новому вузівському підручнику “Історія України” (автор І.К.Рибалка). Для з’ясування цього питання відведено 20 сторінок, на яких досить детально проаналізовані статті договору, їх значення, історіографія проблеми.<sup>18</sup>

Підсумовуючи викладене вище, можемо констатувати, що за останні кілька років з’явились дослідження, в яких зроблена спроба дати нову оцінку українсько-російського переговорного процесу 1654 р. І хоча більшість висновків, які роблять вчені, так чи інакше перегукуються із висновками досліджень XIX - початку ХХ століть, видається, що це не є поверненням назад, а скоріше кроком назустріч об’єктивності та тягості в історичній науці. Варто відзначити, що твердження авторів про конфедеративність договору 1654 р. несуть на собі відблиск неоромантизму, прагнення видати бажане за реальне. Видається цілком очевидним той факт, що договір 1654 р. був договором нерівноправним, підневільним для України. Це з одного боку. Однак з іншого — це був усе-таки договір двох сторін, і Україна, приймаючи зверхність з боку Росії, приймала її на певних умовах.

---

як такий, що “узаконив стосунки васалітету або точніше номінального васалітету”.  
Див.: Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII- першої четверті XVIII ст. К., 1995, с. 6. Така ж позиція автора у статті: Переяславсько-Московський договір 1654 р.: результати і наслідки (з історії українсько-російських відносин доби Богдана Хмельницького // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Зб. наук. праць. К., 1995, с. 73-94.

<sup>17</sup> Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. К., 1994.

<sup>18</sup> Рибалка І.К. Історія України. Харків, 1995, ч. I, с. 222-242.

Очевидним є і те, що загальний стан вивчення цього питання є незадовільним. На часі видання корпусу джерел, пов'язаних із українсько-російським договором 1654 р., включаючи існуючі тексти самого договору, які потребують нового археографічного опрацювання, і не в останню чергу грунтовних наукових коментарів. Вивчення заторкнутої проблеми потребує комплексного підходу фахівців-істориків, правників, політологів, філологів.